

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ՄԱՅՈՒԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ¹⁾

Մոլեռանդ ազգասիրութիւնը պ. Նիկողոսեանի հոգու տիրապետող գիծը լինելով, առաջացրել է նրա մէջ բնաւորութեան մի քանի յատկանիշներ, որոնց վրայից անկարելի է լուութեամբ անցնել մի երկարամեայ հրապարակախօսի գաղափարներն այսքան մանրամասնօրէն քննելուց յետոյ, մանաւանդ որ ինքը պ. Ն. լ. իւր գրքոյկի մի առանձին գլխով ընդարձակօրէն խօսում է միմիայն իւր անձնաւորութեան մասին, վեր հանելով իւր հրապարակախօսութեան բնորոշ յատկութիւնները:

Պ. Ն. ին կարելի է համեմատել Ռուսաց մէջ յայտնի սլաւեանոֆիլների հետ, որոնցից, ասենք՝ ոչ ի նպաստ իւր, նա տարբերում է ուսման թերութեամբ, մինչ սլաւեանօֆիլները, մանաւանդ Խոմեակովը, ինչպէս յայտնի է, վերին աստիճանի բազմակողմանի և լայն մտաւոր զարգացման տէր մարդիկ էին: Պ. Ն. ինքը պատմում է իւր գրքում, թէ ինչպէս նա ճնհղանում էր գիմնադրական չոր ու ցամաք դասերից, որոնց մէջ չկար ոչինչ սնունդ եռանդի ու զգացմունքների համար», և որոնք նրան թւում էին բոլորովին զուրկ որևէ առնչութիւնից իւր ազգասիրական ձգտումների հետ, և թէ ինչպէս նա իւր սիրտը թեթեւցնում էր ոտանաւորներ գրելով՝ ազգին նուիրուած (էջ 67): Այսպիսի հայեացքը ուսման նշանակութեան մասին իւր հայրենիքին ու ազգին ծառայելու գործում այն հետևանքն ունեցաւ, որ պ. Ն. հայ հրապարակախօսութեան ասպարէզը մտաւ խիստ անբաւարար մտաւոր պաշարով և այնուհետև էլ, կեանքի պայքարում և լրագրական գրչամարտի մէջ ոչ ժամանակ ունեցաւ և ոչ էլ միջոց՝ իւր մտաւոր պատրաստութիւնը ամբողջացնելու: Պ. Ն. ինչպէս ցոյց է տալիս նրա գրքոյկը և նրա հոգեւոր ու մտաւոր ամբողջ էութիւնը, ամենևին չի էլ զգա-

¹⁾ Լոււսայ 1906 № 2:

ցել այդպիսի պատրաստութեան կարևորութիւնը, շատանալով լոկ իւր մօր տուած խրատներով և յոյսը դրած իւր խորին հաւատոյ, ջերմ հայրենասիրութեան ու անսպառեռանդի վրայ: Արդիւնքն եղաւ այն վայրիվերոյ և թեթեւ գրասիրական աշխարհահայեացքը, որ մենք տեսանք վերը՝ դիտելով նրա մտաւոր կեանքի նեղ հորիզոնը: Այժմ էլ, երբ նա արդէն հասունացած մարդ է և անցել է կեանքի ծանր դպրոցից, պ. Ն. դեռ հաւատարիմ է իւր այդ հայեացքին մտաւոր պատրաստութեան մասին: Թուելով մի առ մի օրինակելի հրապարակախօսի յատկութիւնները (էջ 81), նա ամեն բան աւսում է, բայց այդ կէտը անուշադիր թողնում, մինչդեռ իւր յիշատակած հայ հրապարակախօսները, մանաւանդ Ստեփաննոս Նազարեանցը և Միքայէլ Նալբանդեանցը, այլ և օտարազգի մասնաւոր ղեկավարները, անշուշտ մտաւոր մեծ պաշարով զինուած մարդիկ են:

Մի ուրիշ տեղ նա բացորոշ յայտնում է, թէ «փաստերի վրայ յենուելով, տրամաբանօրէն խորհելով և լրջաբար մտածելով՝ կարելի է բոլորովին վհատուիլ» (85), և դարձեալ լիովին ապաւինում է իւր մօր աւանդած կրօնական հաւատին:

Պ. Ն-ի այսպիսի տրամադրութիւնը անշուշտ առաջ էր բերելու փոխադարձ անհասկացողութիւն, խորթութիւն և նոյն իսկ կատաղի ընդհարումներ նրա և ուսեալ դասակարգի մէջ թէ Տաճկաստանում և թէ Ռուսաստանում: Պ. Ն-ի իդէալը լինելով ոչ թէ ևրոպական ուսումնի ու կրթութիւնը, այլ՝ սլաւեանօֆիլների պէս՝ գեղջուկ ժողովուրդը, բնական էր, որ նրա դէմ կռիւ յայտարարէին այդ ուսման ու կրթութեան մասնակից տարերքը: Կ. Պօլսում մանաւանդ բանակուիւր շատ տաք եղաւ և երկարատեւ, բայց, ինչպէս երևում է, վճռուեց վերջ ի վերջոյ ոչ ի նպաստ պ. Ն-ի թէև իւր պատմելով, Կ. Պօլսի իւր հակառակորդները «Մասիս», «Թերջիմենի-էֆքեար», «Հայրենիք», «Լոյս», «Փունջ» և «Մամուլ» թերթերում զատ բաներ ուշադրութեան են առել և մի քանի ժամանակից յետոյ հրապարակապէս խոստովանել իրենց սխալները (74): Տաճկահայ ինտելլիգենցիան, որի «մտքի հասունութիւնն ու զգացումների ազնւութիւնը» վկայում է պ. Ն. չէր կարող իդէալացնել հայ ժողովուրդը և «շատագուցել նրա արժանիքները», մինչ այդ ժողովուրդը դեռ ևս հեծում էր թանձր խաւարի ու ստրկութեան մէջ: Իւր կոչումը հասկացող տաճկահայ ինտելլիգենցիան չէր կարող չտեսնել, որ ոչ թէ իջնելով առ ժողովուրդը և նրանից բան սովո-

լրելով, այլ բարձրացնելով նրան մինչև իւր աստիճանը և մատակարարելով նրան իւր ստացած ևրոպական կրթութիւնը, ոչ թէ գովելով նրան ու փառաբանելով, այլ ցոյց տալով նրան իւր թերութիւնները, նա կարող էր արթնացնել ազգային գիտակցութիւն և այդու կատարած լինել իւր պարտքը՝ ՆԱՅԱՍԷԱՍ մտածելով էր անշուշտ, որ տաճկահայ ինտելիգենցիան «ամօթահար արեց, յաղթահարեց, կրթեց ու հոգեպէս իրան հետ ամուր կապեց ըմբոստ և անզուսպ լեռնականին», (75) այն է՝ իրեն պ. Ն-ին:

Բոլորովին այլ կերպ վարուեցին Ռուսահայերը, երբ «1899 թուին լոյս տեսաւ գերմանացի գրագիտուհու՝ օր. Մագդա Նէլմանի «Армяне» (հայերը աշխատութիւնը), որին պ. Ն. նիւթեր էր մատակարել: «Ռուս հասարակութեան աչքում բարոյապէս ընկած, չարաչար զրպարտուած և նախատուած չարաբանտ հայ ժողովրդի պաշտպանութիւնն եղաւ այդ աշխատութեան ձեռնարկելու նպատակը» (էջ 7):

Պ. Ն. շատ տարօրինակ բացատրութիւն է գտել ռուսների ատելութեան դէպի հայերս. նրա ասելով՝ այդ ատելութիւնը արծարծել են ռուսաց մէջ յոյն կրօնաւորները, որոնք Բիւզանդիոնի անկումից լետոյ ապաստանելով Ռուսաստան՝ դէպի հայերը տածած իրենց պատմական ատելութիւնը սկսեցին տարածել նաև ռուս ժողովրդի մէջ, ճերկայացնելով հայերին իբրև Արիօսին հետևող հերետիկոսներ, Քաղկեդոնի ժողովը չճանաչող հերձուածողներ, չարագրգիռներ, խաբեբայ և ապականուած մի ժողովուրդ: Յերիւրեցիքն ամեն տեսակ առասպելներու Ասում էին թէ հայերը, ինչպէս Աստուծոց անիծուած և ուղղադաւան սուրբերից նզովուած արարածներ, մօր արգանդից այնպէս հոտած և կեղտոտ են ծնւում, որ նորածինների դարձահոտութիւնը կտրելու համար՝ մի մատ աղով ծածկումեն նորանց ամբողջ մարմինը. թէ հայերը հրէից նման սոխով ու սխտորով ապրող մարդիկ են, ուստի նորանց բերանից միշտ գէշ հոտ է գալիս...

Հայերին սկսեցին ամենուրեք անուանել «տրիկլեատիյ սալեօնի արմեաշկայ» — երիցս անիծուած և աղած գարշիլի հայ, կամ սովորաբար՝ «պրոկլեատի (անիծուած) արմեաշկայ», (էջ 8)

Եթէ խօսքը ռուս հասարակութեան ստորին դասակարգի մասին է, թերևս պ. Նիկողոսեանի այս բացատրութիւնը ընդունելի լինէր, թէպէտ այն էլ կայ, որ կրօնապաշտ ռուս ժողովուրդը, որին ռուս եկեղեցին շարունակ կրթել է կրօնական

աններողամտութեան ու հալածանքի ոգով, խորշում ու զրգուտ է նաև հրէաներից, հերձուածողներից և այլափառներից: Բայց բանն այն է, որ հայերիս ատում են նաև ռուս հասարակութեան բարձր դասակարգերում և մանաւանդ կառավարական վերին շրջաններում, որոնց համար ատելութեան շարժառիթ դժուար թէ լինէին յոյն կրօնաւորները: Այստեղ ատելութիւնը մնունդ էր ստանում ոչ թէ խեղաթիւրուած կրօնական զգացմունքից, այլ ազգասիրական որոշ ուղղութիւնից, որ մեկուսացնելով հասարակութիւնը հանրամարդկային կեանքի հոսանքից՝ զարգացնում է նրա մէջ ինքնահաւանութիւն, ինքնապարծութիւն, ամբարտաւանութիւն, արհամարհանք և ժխտական վերաբերութիւն դէպի այլազգիներն ու այլակրօնները և հալածանք ու աններողամտութիւն դէպի ստորադրեալ ազգութիւնները:

Երբ ռուս հասարակութեան բոլոր խաւերում տիրում էր այս «ծակ» ազգասիրութիւնը, սկսուեց Տաճկահայաստանում բոլորովին անժամանակ, վերջին հայկական ազատական շարժումը, որի մէջ «ռուս մամուլի մի ազգեցիկ մասը նկատում էր հակակառավարական ձգտումներ» (էջ 10): Արտաքին միջամտութեան յոյսը ջուրն ընկաւ, և շարժումը խեղդուելով արեան ծովի մէջ՝ առաջացրեց լքումն ու յետաըջութիւն: Ծայրայեղ հայրենասիրական ոգևորութեանը յաջորդեց սառնութիւն ու անտարբերութիւն: «Ազգի համար այսչափ ծանր հանգամանքների մէջ» պ. Ն. անկարելի համարեց լուռ կենալ, ուստի և հրապարակ դուրս եկաւ ռուս հասարակութեան ապացուցանելու համար, «թէ նա դատելով ու դատաւիտելով հայ ժողովուրդը ամենափոքր գաղափար իսկ չունի նորա մասին. թէ ռուս ինտելլիգենցիան առհասարակ ոչ չնորհ՞ ունի Ռուսաստանի մէջ ապրող ազգերն ուսումնասիրելու և ոչ հակում՝ անաչառութեամբ ու արդարութեամբ նորանց մասին դատելու» (էջ 10):

Այս բոլորը միանգամայն ճշմարիտ է, և պ. Ն. մեծ հայրենասիրական արիութիւն է ունեցել այն ծանր ժամանակամիջոցին, երբ ռուս մամուլի մէջ մի խօսք անգամ արտասանելը յօգուտ այլազգիների համարւում էր դաւաճանութիւն ռուս ժողովրդի կարծեցեալ շահերին, բողոքի դօրեղ ձայն բարձրացնելու և պաշտպանելու իւր հալածուած ազգը մայրաքաղաքի առաջաւոր թերթերում: 1892 թուից մինչև այսօր պ. Ն. դիտելով է իւր յօդուածները Հայ ազգի մասին «Русская жизнь», «Новости», «Мировые отголоски» և «С. Петербургскія Вѣдомости» լրագիրներում, և այդ յօ-

գլուխների ժողովածուն ինքն ըստինքեան կարող էր կազմել մի ընդարձակ հատոր, եթէ լոյս ընծայուէր առանձին հրատարակութեամբ: Թէ՛ որքան յաջողութեամբ, հմտութեամբ և կորովով նա կատարել է իւր ստանձնած դերը, մեղ չի վերաբերում այստեղ ըննել և ուսահայ ընթերցող հասարակութիւնը շատ աւելի լաւ կարող է դատել այդ մասին՝ կարգալով յիշեալ ուս օրաթերթերը: Վերել անյողակի յիշեցինք միայն, որ նրա յօդուածները հայ ազգի մասին գրուել են նոյն իսկ արտասահմանի մի լուրջ ամսագրի ուղարկութիւնը: Յամենայն դէպս, պ. Ն.-ի հրապարակախօսական գործունէութեան այս կողմը արժանի է հայ ազգի կատարեալ համակրութեան, աջակցութեան և քաջալերութեան: Թող հայեացքների տարբերութեանը չարգելի ճանաչելու նոյն իսկ հակառակորդի ակներև արժանիքն ու ծառայութիւնները: Այսպէս են վարուում հասունութեան շրջանը մտած ազգեր, և ոչ թէ խռովում, քէն ու ռի պահում, զրպարտում, բամբասում, հայհոյում, «բօյկոտ» անում և այլ ամեն տեսակ տգեղ ու անարժան միջոցների դիմում, հակառակորդին վնասելու համար, ինչպէս որ վարւում են մեղ նման տհաս և սահմանամիտ հասարակութիւնները: Մինչ տաճկահայ ինտելիգենցիան ամօթահար արեց, յաղթահարեց, «կրթեց ու հոգեպէս իրան հետ ամուր կապեց ըմբօստ լեռնականին», ուսահայ ինտելիգենցիան, ընդհակառակը, լրագրաց էջերը նրա առաջ փակել, միջոցներ է ձեռք առել՝ որ նրա գրածները չկարդացուին, պարզամիտներին գրողութիւններով ու զրպարտութիւններով լի նամակներ է գրել (7 գ):

Երկրորդն հայ ինտելիգենցիաների վարմունքի տարբերութիւնը բացատրելու է նոցա ստացած կրթութեամբ և բնակավայրի ազդեցութիւնով: Մինչ տաճկահայ երիտասարդութիւնը իւր ուսումը ստացել է անմիջապէս Եւրոպայից՝ նրա առաջնակարգ մտաւոր կենդրոններում, ուսահայերը նոյն երոպական ուսումն ու կրթութիւնը ձեռք են բերել լոկ Ռուսիոյ միջնորդութեամբ և նրա շատ անգամ յետ ընկած քաղաքներում. միւս կողմից, Կ. Պօլսը լինելով մեծ մայրաքաղաք և միջազային ամենատեսակ յարաբերութեանց կենդրոն, անշուշտ, աւելի է նպաստել լայն հայեացքներ մշակելուն, քան Եւրոպայից մեկուսի ընկած, գաւառական և աննշան Թիֆլիսը:

Մտանցոյց անելով ուսահայ ինտելիգենցիայի ապիկաութեան վերայ ագնիւ միջոցներով կռուելու այնպիսի մի թոյլ հակառակորդի դէմ, որպիսին պ. Ն.-ն է, (նորա

հայեացքների մանրամասն ըննութիւնը, կարծեմ, ցոյց տուեց նորա մտաւոր ոյժի (չափը) և նոյն իսկ «յաղթահարելու, կրթութիւն և հոգեպէս իրան հետ ամուր կապելու» նորան՝ ի մեծ շահ ընդհանուր ազգային գործի,—հարկաւոր է, սակայն, այստեղ էլ վեր հանել պ. Ն. ի չարաբախտ սխալը իւր ուսու հրապարակաստեան ասպարիզի մէջ։ Այդ սխալը նոյնն է, ինչ որ նա գործել էր և տաճկահայոց մէջ, միայն թէ այստեղ նա հանդէս է գալիս օտարի լեզուով, օտարների առաջ և մի օտարուհու անուան տակ ծածկուած։ Նա դարձեալ իդէալացնում է ռամիկ ժողովուրդը, իսկ ուսեալ դասի մէջ նկատում է լոկ հայ ժողովուրդից հետեալ զաւակներ։

«Օր. Նէյմանի «Армяне» գրքի առաջին երեք մասերի մէջ —գրում այստեղ պ. Նիկողոսեանը — վեր հանուեցին հայ ազգի ընտիր յատկութիւնները,—նորա պարկեշտութիւնը, ազնուութիւնը, մարդասիրութիւնը, արդարասիրութիւնը, ընտանեասիրութիւնը, վեհանձնութիւնը, պատուազգացութիւնը, աշխարհաշինութեան և քաղաքակրթութեան հոգին ու ընդունակութիւնները, քաղաքացիական ու զինուորական սխրագործութիւնները, երոպական և ասիական զանազան ազգերի պատմութեան մէջ կատարած կուլտուրական և շինիչ դերը, և այլն, և այլն» (130)։

Մենք վերը մերժեցինք պ. Նիկողոսեանի ազգապաշտութիւնն ընդհանրապէս և յատկապէս նորա ժողովրդապաշտութիւնը՝ կրթեալ դասի դիմաց, երբ խօսքը նորա հրապարակաստեան վերայ էր հայերէն լեզուով։ Մենք այդպէս վարուեցինք այն խորին համոզմամբ, որ բարոյական տեսակէտից ինչպէս չկայ ամենակատարեալ մարդ, այնպէս էլ չկայ ամենակատարեալ ազգ, և որ կատարելութիւնը, իբրև իդէալ, հասանելի է ոչ թէ ինքնաբաւական անձնագոյութեամբ և ազգի արժանեաց փառաբանութիւններով, այլ ինքնաճանաչութեան զարգացմամբ, իսկ սա լինում է՝ ճանաչելով ուրիշներին *) շարունակ նոցա հետ փոխադարձ հոգեկան տուր և առ և յարաբերութիւններ պահպանելով, և ոչ թէ մեկուսանալով և իւր մէջ ամփոփուելով։ Ուստի, մօտեցնել հայ ազգը երոպական ազգերին, տարածել նրա մէջ երոպական ուսումն ու կրթութիւն, մենք առաջին պայմանը համարեցինք մեր ազգային ապագայ գոյութեան համար,—մինչ պ. Նիկողոսեանը, ընդհա-

*) «Der Mensch erkennt sich nur im Menschen»
(Մարդս միայն մարդով է ճանաչում իրեն), ասում է Գէօթէն։

կառակը, կարևորութիւն չտալով այդ ուսմանն ու կրթութեանը, հայ ազգի փրկութիւնը միշտ որոնել է գեղջուկ և խաւար ժողովրդի մէջ:

Բայց մենք բոլորովին այլ կերպ վերաբերուեցինք պ. Նիկողոսեանի ազգապաշտութեանը կամ, աւելի լաւ ասենք, ազգապաշտպանութեանը, երբ խօսքն եկաւ նրա հրապարակախօսութեան վերայ ռուսերէն լեզուով: Մենք վեր հանեցինք այդ հրապարակախօսութեան անուրանալի արժէքը հայ ազգի համար այն մտքով, որ դա արժարժուած է օտարների մէջ նպաստաւոր կարծիք հայերի մասին և համակրութեան զգացմունքներ զարթեցնում դէպի մի թշուառ և ստրուկ ժողովուրդ, որ զեռ սպասում է իւր երջանիկ օրուան: Այս տեսակէտից պէտք էր ողջունել և յիշեալ գերմանուհու ձեռնարկութիւնը՝ ջատագովելու. ոռւս հասարակութեան առաջ հալածուած հայ ազգի բարեմասնութիւնքը: Սակայն, օտարուհու աշխատութեան մէջ հայ ստորին դասի ջատագովութիւնից զատ կայ և չարաչար ամբաստանութիւն ոռւսահայ ուսեալ և բարձր դասի: «Գրքի չորրորդ մասի մէջ,—գրում է մի փոքր յետոյ պ. Նիկողոսեանը,—խօսելով ոռւսաց բարձրագոյն դպրոցներն աւարտող հայ ինտելլիգէնտների մասին, ի միջի այլոց ասուած է, թէ «այդ ինտելլիգէնտները ինչ-ինչ պատճառներով այնչափ փչացած արարածներ են դուրս գալիս, որ հայ ժողովրդի կատարեալ հակապատկերն են ներկայացնում: Բացառութիւնները մի կողմն առնելով՝ նորանք ոչ պատիւ ունին, ոչ խիղճ, ոչ օրէնք և ոչ հաւատ. նորանք հայ ազգի ոչ կրօնական Պետին են ճանաչում, և ոչ աշխարհական պետին. մէկ խօսքով՝ ոչ Աստուծուն են ճրագ և ոչ սատանային կրակ»: Մէջ բերելով այս կտորը օտարուհու աշխատութիւնից, պ. Ն. հարց է տալիս. «Կարձի՞ք արդեօք մէկն ասել, թէ այս խօսքերը ճշմարիտ չեն»: Հարկաւ, ոչ որ չի կարող ժխտել պ. Ն.-ի ասածների ճշտութիւնը:

Մենք վերեն արդէն ակնարկեցինք թէ մեր երիտասարդութիւնը լիովին համակուած է իմաստասիրական ու քաղաքական թիւր ուսմունքներով, որոնք, իրենց կարգին արդիւնք են ներկայումս Արեւմտեան Նւրոպայում տիրապետող իմաստասիրական և քաղաքական ուղղութիւնների և սեպհականուել են բոլոր կիրթ ազգերի երիտասարդութիւններից և ոչ թէ կազմում են յատուկ մեր թերութիւնը: Ինքը պ. Նիկողոսեանը բերում է իշխան Մեղչերսկու և այլ ոռւս քննադատների այս միտքը հաստատող վկայութիւնները, որոնք ասում են թէ

ւմեր ինտելիգենցիան ամենևին մի բացառիկ երևոյթ չէ կազմում, այլ նա սոսկ ընդհանուր և տխուր երևոյթն է արտացոլացնում» (132): Եթէ մենք էլ ռուսաց և այլ ազգերի նման մասնակից չլինէինք Լորդական կրթութեան, մեր մէջ երևան չէին գալ ոչ ատէիզմը, ոչ կոսմոպօլիտիզմը, ոչ սոցիալիզմը և ոչ անարխիզմը (47, ծանօթ. 1), այլ կապրէինք լոկ հնաւանդ հաւատով և հպատակուելով ծերերի հեղինակութեանը, ինչպէս որ ապրում է դեռ նահապետական կարգերին հաւատարիմ գիւղական ժողովուրդը: Վերը նկատեցինք, որ ռուսմն ու գիտութիւնը առաջ է բերում տարբեր մտածողութիւն և տարբեր հայեացքներ, որոնք շատ անգամ կարող են սխալ լինել, բայց այդ սխալն ուղղել կարելի է ոչ թէ հրաժարուելով ուսումից և գիտութիւնից, ինչպէս որ անում էին սլաւեանոֆիլները և նոցա հետ էլ պ. Նիկոլոսեանը, այլ դարձեալ նոյն գիտութեան օգնութեամբ, որ սխալներով ու սայթաքումներով մեզ ի վերջոյ հասցնում է ճշմարտութեանը: Դժբախտաբար, մարդս ուրիշ կերպ չի կարող գտնել ճշմարտութիւնը, եթէ ոչ սխալներով: Միմիայն կրօնն է տալիս անսխալ ճշմարտութիւն, իսկ երբ որ մարդս հրաժարուելով կրօնից՝ սկսեց ինքնուրոյն որոնել ճշմարտութիւնը, նա գտնում է այն սոսկ երկարատե և տաժանելի խարխափումներից յետոյ, որոնց յաբակից են շարունակ անկումներ, հիասթափութիւններ և խոտորմունքներ:

Եթէ ռուսմն այս ցաւն ընդհանուր է, և ցաւի դարմանն էլ արդէն գտնուած է, ինչ միտք ունէր չարախնդաց օտարի առաջ, օտար լեզուով և անուան տակ ձաղկել մեր ընտանեաց վիրաւոր անդամը: Այլ խնդիր, եթէ օտարուհի հեղինակը կամ ինքը պ. Ն., յանձն առած լինէր հերքել փաստերով ու տրամաբանական դատողութիւններով հայ երիտասարդութեան մօլար հայեացքները: Նա դրանով ծառայութիւն մատուցած կը լինէր ոչ միայն մոլորուած հայ ինտելիգենցիային, որ յաճախ իդուր է որոնում մեր մէջ իւր մտքի ղեկավարներ և առաջնորդներ՝ զինուած ժամանակակից ճշմարիտ գիտութեան և իմաստասիրութեան ընտիր պաշարով, այլ և նոյն իսկ ռուս մատաղ սերնդին, որ կաշկանդուած է միևնոյն հակասող տեսութիւնների անել ցանցի մէջ: Բայց նա այդ չի անում, այլ միմիայն ամբաստանելով «մեր դիպլոմաւոր, երկդիմի, տմարդի և եսական ինտելիգենտներին», յայտնում ու ապացուցանում է ռուս հասարակութեանը, թէ «երեցս անիծուած արմեաշկաները ե՛նց այդպիսիներն են, այլ ոչ թէ ռուսերէն չիմացող հայ

ժողովուրդը» (11) Պ Նիկողոսեանը իւր այս ընթացքն արդարացնում է նրանով, որ Ղրիպլոմաւոր ինտելլիգենցիան հարիւրերին $\frac{1}{2}$ տոկոս անգամ չի կազմում և գրեթէ ոչինչ առնչութիւն չունի այդ խեղճ ազգի չար ու բարեաց, տրտմութեան և ուրախութեան, մտաւոր և բարոյական առաջադիմութեան գործի հետ» (132):

Եթէ խօսքը քանակութեան վրայ է, ինտելլիգենցիան, ուսեալ դասակարգը ամեն ազգի մէջ էլ սակաւաթիւ է, քանի որ Ղրիպլոմը,—ասենք պ. Նիկողոսեանի խօսքով—ձեռք բերելու համար հարկաւոր է տարիներ անցկացնել բարձրագոյն դպրոցներում և հազարներ վատնել, ինչ որ կարող է անել միմիայն ունեւորը, իսկ ունեւորները միշտ և ամեն տեղ անհամեմատ աւելի քիչ են չունեւորներից: Սակայն չնայելով իւր փոքր թուին, ինտելլիգենցիան, կիրթ դասակարգը, աւելի մեծ նշանակութիւն ունի հասարակական կեանքում, քան ժողովուրդը, հասարակ դասը: Սա ներկայացնում է ամեն ազգի մէջ միանման անկերպարան խաժամուժ ամբոյս. կերպարանք ու պատկեր նրան տալիս է նրա միջից ելած ինտելլիգենցիան: Սա է մշակում ազգային լեզուն, ստեղծում արուեստական գրականութիւնը, առաջ վարում գիտութիւնն ու իմաստասիրութիւնը, և վերջապէս սա է, որ գլուխ է կանգնում հասարակական ու պետական կեանքին, երբ ազգը ստանում է կազմակերպութիւն: Առանց ինտելլիգենցիայի չկայ ոչ մշակուած լեզու, ոչ գրականութիւն, ոչ գիտութիւն, և ոչ էլ հասարակական ու քաղաքական կեանք: Նա է երկրի աղը, աշխարհիս լոյսը. եթէ նա անհամեց և լոյսը կորցրեց, ուրեմն փչացաւ և հասարակութիւնը, կորած համարելու է և ազգութիւնը: Եւ հէնց մեր բոլոր դժբախտութիւնն այն է, որ մեր ինտելլիգենցիան չէ կանգնած իւր հասարակական կոչման բարձրութեան վերայ: Նա չէ տոգորուած իդէալիստական գաղափարներով ու ձգտումներով, այլ առաջնորդւում է լոկ մատերիալիզմով թէ մտածողութեան և թէ կեանքի մէջ: Նա չի հասկանում իւր պարտաւորութիւնը դէպի իւր թշուառ ազգն ու հայրենիքը և մոլորւում է ընկերվարական բարբաջանքների մացառումներում: Սակայն իդէալիզմը և նրա հետ կապուած ազգային գիտակցութիւնն ու ինքնաճանաչութիւնը կարող են զարթել դարձեալ և միմիայն ընդհանուր հոսանքի ազատութեան տակ, և ոչ թէ վերադառնալով առ ժողովուրդը, կամ նախատելով օտարների առաջ: Մարդկութիւնը իւր յառաջադիմութեան մէջ անցնում է զարգացման պէս-պէս աստիճաններ,

որոնցից իւրաքանչիւրի վրայ հանդէս է դալիս և լիուլի զարգանում այս կամ այն գաղափարը: Կար ժամանակ, որ ազգասիրութիւնն ու ազգերի վերածնութիւնը սուրբ նշանաբան էր Եւրոպայի համար. բայց այդ շրջանին յաջորդեց ուրիշը, որի մէջ զարգացաւ ազգատեցութիւնը և ազգերին կուլ տալը իւր շահի համար. թերևս այժմ մենք նորից դանդաղ ենք պատմական մի այլ շրջանի նախադրանք, երբ վերածնելու է ազգային գաղափարը հանրամարդկային սկզբանց վրայ: Յամենայն դէպս, մատաղ սերունդը իւր հայեացքներում արտացոլացնում է ժամանակակից մտքի յեղեղով հոսանքն և արտայայտում իւր կենցաղավարութեան մէջ: Մի-միայն հասուն մարդն է, որ հոգու աչքով վերից դիտում է պատմութեան ընթացքը և իւրաքանչիւր անցաւոր երևոյթին իւր տեղն է տալիս ամբողջ շարժման մէջ: Եւ հէնց այդպիսի հասուն մարդկանց պարտքն է ցոյց տալ երիտասարդութեանը իւր մոլորութիւնն և զգուշացնել նրան յափշտակութիւններից, ազդելով նորա մտքերի վրայ: Եթէ մեզանում չի եղել ոչ ոք, որ կատարէր այս առաջնորդող դերը, ապա ցաւալի է այս երևոյթը ևս առաւել, քան երիտասարդութեան մոլորութիւնները:

Պ. Նիկողոսեանի յարձակումները օտար լեզուով ռուսահայ ինտելիգենցիայի դէմ՝ բնականաբար յարուցանելու էին կատաղի թշնամութեան այն արարքները, որոնց մասին պատմուած է գրքոյկում և որոնցից մի քանիսը յիշեցինք վերը: «Այդ ինտելիգենցիայի մեծագոյն մասը «Մշակի» թելադրութեամբ, ինչպէս և երկու տէրանց ծառայող որևէ մի քննորոշ խմբագրի և ընկ. գաղտնի հրահանգներով— պատմում է պ. Նիկողոսեանը— բոլոր (ամեն) ջանք գործ դրեց հայ ժողովուրդը մոլորեցնելու համար, տարածելով ամենուրեք, թէ Մազդա Նէյմանի գիրքը հայ ազգն ամբողջովին խայտառակում է, յաչս ռուս ընթերցողների նորան հողի հետ հաւասար է անում»... (էջ 131). պ. Նիկողոսեանը չգտաւ բաւականաչափ համակրութիւն նոյն իսկ այն կողմից, որտեղից որ նա ակնկալում էր: «Ռուսահայ զարգացած դասակարգից և դիպլոմատը ինտելիգենցիայի այն մասից, որ սերտ կապ է պահել իւր ազգութեան հետ, շատ աւելի մեծ համակրութիւն էինք սպասում» «АРМЯНО» գրքին, քան թէ նա ցոյց տուեց— զանգատում է պ. Նիկողոսեանը: Այն մարդուն, չորը Ներսէս պատրիարքի և կ. Պօլսի ազգայիններից շատերի ասելով՝ խօսել է վսեմ ներշնչմամբ,

դրել է ոչ մեկանով, այլ սրտի արիւնով և արտասուքի կաթիլներով (75), ուստի այսինքն «մատնիչ» և «դաւաճան» անունով պատուեցին (133)։

Այսպիսի ծայրայեղութեան հասած թշնամութիւնից պ. Նիկողոսեանի և ուստիայ ինտելիգենցիայի մէջ ելք պէտք է գտնել։ Կոիւր պէտք է մի օր վերջ ունենայ և պատերազմը կնքուի հաշտութեամբ, զի անվերջ կոիւր կարող է միմիայն ուժասպառ անել հակառակորդներին, չծառայելով հասարակաց բարւոյն։ Քննադատութիւնը պարտաւոր է ցոյց տալ հնարաւոր ելքը անիմաստ կռուից։

Հաւազոյն ելքը պատուաւոր հաշտութիւնն է փոխադարձ զիջումներով երկու կողմից էլ։ Պ. Նիկողոսեանը, ճանաչելով իւր սխալը, պիտի համաձայնի այսուհետեւ ձեռք ձեռքի տուած գնալ ինտելիգենցիայի հետ՝ ի շահ ընդհանուր ազգային գործի, իսկ ինտելիգենցիան՝ հրաժարուելով իւր մոլար ընթացքից, պիտի յանձն առնի անշահասիրութեամբ և բոլոր ոյժերով նուիրուել ժողովրդի վերածնութեան գործին։ Այս ելքը ամենից աւելի պատուաբեր լինելով երկու կողմին էլ, ամենաօգտաւէտն է նաև հասարակական տեսակէտից։ Այդպէս են վարուած թշնամիները հասուն ազգերի մէջ, երբ այդ պահանջում է ընդհանուր շահը։ Զիւրկու ու համակերպուել բարոյապէս դատապարտելի է, երբ որ խօսքը անձնական շահի վրայ է։ Մարդս պէտք է խիստ լինի դէպի իւր անձը, իւր խղճի հետ երբէք դաշն չկապի, չհամակերպուի հանգամանքներին՝ դրժելու համար բարոյական սկզբունքներին։ Բայց երբ որ այդ պահանջում է ընդհանուր բարիքը, նա ոչ միայն պիտի զիջումներ անի, ոչ միայն ճկուի ու համակերպուի, այլ և, եթէ հարկն է, նոյն իսկ հրաժարուի իւր դաւանած նախկին համոզմունքներից և հակառակի իւր զգացմունքներին։ պ. Նիկողոսեանը իւր գրքի 71 էջում թուարկում է իւր բոլոր բարոյական արժանիքները։ Դոքա նորան միանգամայն պատիւ են բերում։ Բայց հասարակական կեանքում մարդս չի կարող առաջնորդուել լոկ բարոյական սկզբունքներով։ Բարոյական սկզբունքների նպատակը անհատական բարիքն է, իսկ հասարակութեան մէջ հարկաւոր է ի նկատի առնել ընդհանուր բարիքը։ Այս բարիքի համար շատ անգամ հարկ է լինում զոհ բերել անհատի անձնական բարիքը, ուստի շատ անգամ մարդս ստիպուած է վարուել հակառակ անհատական բարոյականութեան։ Անհատական բարոյականութիւնը պահանջում է զիջումներ չանել և դաշն

չկապել իւր խղճմտանքի հետ, մինչ ընդհանուր բարիքը պահանջում է զիջումներ անել հակառակորդներին և չյաժառել իւր հաժողովունքի վերայ: Անհատական բարոյականութիւնը պահանջում է չսպանել, իսկ ընդհանուր բարիքը պահանջում է զնալ պատերազմի դաշտը՝ թշնամուն սպանել: Անհատական բարոյականութեամբ առաջնորդուելիս պէտք է զնալ միմիայն շիտակ ճանապարհով, իսկ «դէպի ազգն ունեցած բարոյական պարտքը» կատարելու համար՝ (71) պէտք է յաճախ ընթանալ ծուռ ու մուռ գծերով: Պ. Նիկողոսեանը միշտ շփոթում է անհատական բարոյականութիւնը հասարակականի հետ և անձնական իդէալը ընկերականի հետ: Այստեղ էլ յայտնում են մտաւոր անբաւարար պատրաստութեան ցաւալի հետեանքներին:

Պ. Նիկողոսեանի բնաւորութեան գծերը դիտելուց կարելի է եզրակացնել, որ նա հեռու կմնայ զիջումներ անելու դիտաւորութիւնից և երբէք չի հաշտուիլ իւր թշնամու հետ: Ուստի նրան մնում է մի երկրորդ ճանապարհ, որ զնայ և գլուխ կանգնի այն ժողովրդին, որին նա պաշտում է և իդէալացնում, դառնայ հայ դեմոկրատիայի առաջնորդ և վարիչ, և կազմակերպելով նրա ահագին ոյժերը՝ նորից պատերազմ դուրս գալ ինտելիգէնցիայի և նրա զինակից բուրժուազիայի դէմ: Այս ճանապարհն են ընտրում դեմազոգները, որոնք չհաշտուելով իշխող դասի հետ՝ ձգտում են տապալել նրա տիրապետութիւնը: Իւր այս «լեզգիական, ուտէական, լեռնական և առնական» (72) անհաշտութեամբ պ. Նիկողոսեանը յիրաւի ապացուցանում է, որ նա իւր մէջ կրում է հայի ընդածին բնաւորութիւնը ամենայն իսկութեամբ, ինչպէս որ մենք այդ պարզեցինք վերը: Պ. Նիկողոսեանը անհաշտ, առանձնական, ազատասէր, անհատական, բայց ոչ հասարակական նախնի հայերի հարազատ որդին է, և սրանումն է կայանում նրա ողջ բարոյական անուրանալի արժէքը և հասարակական բոլոր անյաջողութեանց գաղտնիքը:

Սակայն պ. Նիկողոսեանի առաջ բաց է և մի երրորդ ճանապարհ, եթէ նա չուզենայ ընտրել նախորդը և մնալ իւր ժխտական բնաւորութեան թերութիւններով: Դա այն է, որ նա հրաժարուելով իւր ազգից, նուիրի իւր ոյժերը մի ուրիշ ազգի: Եւ կարծես թէ նա այս ճանապարհի վրայ է արդէն: Նա այս գրքում յայտնում է, որ «С. Петербургскія Вѣдомости» ոռա թերթի ամենօրեայ աշխատակիցն է (էջ 13, ծանօթ), և շարունակ հետաքրքրուելով մարդկութեան վերա-

բերող հրատապ խնդիրներով, արձագանք է տուել միշտ նոյն լրագրի էջերում տառապեալ ազգերի և դասակարգերի վշտերին (79):

Եւ ոչ որ կարող է դատապարտել պ. Նիկողոսեանին, եթէ նա չգտնելով համապատասխան պայմաններ իւր մտաւոր ու բարոյական ոյժերը գործադրելու համար իւր ազգի մէջ, բոլորովին խզի բարոյական կապերը թէ հայ ինտելլիգէնցիայից և թէ իւր պաշտած հայ ժողովրդից, զի ինտելլիգէնցիան էլ, մամուլն էլ, նոյն հայ ժողովրդի հարազատ պտուղներն են, մէկը միւսին արժանի ի զուր է պ. Նիկողոսեանը իւր մօր բերանով անգոսնում իւր ազգն ու հայրենիքը չըճանաչողներին, ինչպէս որ նա Բէհբուդ-բէգի բերանով նզովում է կրօնը փոխող հայերին (51): Ազգութեանը ոճիւր էր համարւում հին ազգերի մէջ: «Ոչ որ չի կարող հայրենիքից հրաժարուել» (Nemo potest exuere patrium), ասում են հռովմայեցիք:

Նոր ազգերի մէջ մարդս ազատուել է նաև հայրենիքի կաշկանդող կապերից, ինչպէս որ նա ազատուել է ընտանիքի և երկրի բնութեան ստրուկ լինելուց: Ներկայումս մի ազգի անդամ առանց խղճահարուելու թողնում է իւր հայրենիքը և անցնելով մի ուրիշ երկիր, հաստատուում այնտեղ և միանում իւր շահերով ու ձգտումներով նոր հայրենիքի հետ: Եւ որքան աւելի են զարգանում միջազգային յարաբերութիւնները, այնքան աւելի են հեշտանում պայմանները մի ազգից միւսին անցնելու համար:

Պ. Նիկողոսեանի գրքոյկը զուրկ լինելով տեսական որևէ նշանակութիւնից, պարունակում է, սակայն, իւր մէջ զուտ գրականական մի քանի տրտմանքներ, որոնց վրայից չի կարելի լուծեամբ անցնել: Եթէ պ. Նիկողոսեանի մալրը իւր քարոզներով ու խրատներով չի կարող մեզ համար ուղեցոյց հանդիսանալ, իբրև մօտիկ անցեալի տիպար, նա, սակայն, ունի մեծ գեղարուեստական ու կենցաղակրթական նշանակութիւն, ցոյց տալով մեր նահապետական շրջանում տիրող բարբերի հրապուրիչ գեղեցկութիւնը: Նոյն շրջանին են պատկանում և միւս տիպերը, որոնք հանգիպում են նրա պատմութիւններում և որոնք նմանապէս անդիմադրելի կերպով ձգում են մեր սրտերի համակրութիւնը: Այդպէս են՝ Միլիկի օղլունց պառաւը (46), Բէհբուդ բէգը (47—53) և իւր պատիւը հրացանով պաշտպանող թրքուհին (55). պ. Նիկողոսեանի մօր ասածները վերաբերում են հետեւեալ նիւթերին.

21. Բարևոյ յաղթանակը (20), 2. Չարի հատուցումը (21), 3. Հաւատ (22), 4. Ազգասիրութիւն (22), 5. Ազնուութիւն (23), 6. Իմաստութիւն (23), 7. Նախանձ (25), 8. Ընտանիք (26), 9. Ընկերական կեանք (27), (10). Կրթութիւն (30), 11. Ազգերի յատկանիշներ (31), 12. Հայ ազգ (34), և 13. Գաւառացի հայեր (35), և ունին բանասիրական անհերքելի արժէք: 9. Նիկողոսեանը յայտնում է մէկ տեղ, որ ունի ձեռագիրներ, որոնց մէջ պատմուած են մեր մօտիկ անցեալի հերոսների կեանքից շատ հետաքրքրական նիւթեր: Ծանկալի էր, որ այդ նիւթերը չկորչէին հայ բանասիրութեան և գրականութեան համար: Մի տաղանդաւոր հայ վիպագիր կարող էր այդ նիւթերից սքանչելի վէպեր արտադրել՝ հայ մատենագրութեան մնայուն զարդ կազմող: Ափսոս, որ ինքը պ. Նիկողոսեանը չդառաւ բանաստեղծ՝ հայերի մեղած սրտերը վառելու համար իւր կրակոտ գրչով: Դա էր լինելու նրա իսկական կոչումը: Նորա ստեղծած Պրոպագանդը, եթէ դա ինքնուրոյն է, մեր գրականութեան ամենայայնու աւտագրութիւններից մինը պիտի համարել (108—125):

Այժմ մենք կարող ենք հեշտութեամբ լուծել պ. Նիկողոսեանին մտատանջող հարցը՝ հայ ազգի կեանքի ու մահուան մասին: Մի անհատական բնաւորութեան տէր ազգ, որ դաւանում է քրիստոնէութիւնը, անհատական բարոյականութեան այդ գերագոյն կրօնը, և մշակել է այդ կրօնի հողի վերայ լեզու, գրականութիւն և օրինակելի բարոյական կեանք, չի կարող երբէք ձուլուելով կորչել, ինչպէս որ չեն կարող ձուլուելով կորչել ոչ բուդդայական դաւմուխները և ոչ մահմետական թաթարները Ռուսաստանի լայնածիր տափարակներում: Այդպիսի մի ազգ կարող է կորչել միմիայն սրի և սովի մահով: Այս վտանգների առաջն առնելու համար հարկաւոր է ներքին կազմակերպութիւն: Երբ որ այս տողերը վերջացնելու վրայ էի, Ռուսաստանում հրատարակուեց սահմանադրութիւնը, որ շնորհում էր Ռուսիոյ ազգաբնակչութեանը քաղաքացիական ու անձնական իրաւունքների հետ նաև իրաւունք մասնակից լինելու ծայրագոյն իշխանութեան գործողութիւններին: Դա հնարաւորութիւն է տալիս հաստատ հողի վերայ դնելու և ազգի քաղաքական կազմակերպութեան հարցը: Մեր նիւթից դուրս է այս կէտի վերայ խօսելը: Ապագան միայն կարող է ցոյց տալ, թէ որքան հայերը հասունացել են մեր ազգային գոյութեան այս էական խնդիրը նպատակայարմար լուծելու համար:

ԳԷՈՐԳ ԱՆՆՈՆԵԱՆ

Վեհնա 1905, հոկտեմբեր